

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-01>

УДК (UDC): 281.9(477):329.21(477)

С. В. САВЧЕНКО, канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
e-mail: serhijs@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Інститут промислових та бізнес технологій
Українського державного університету науки і технологій,
просп. Гагаріна, 4, м. Дніпро, 49600, Україна

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета. Реконструювати специфіку ідеологічної атмосфери в Катеринославській єпархії, а також висвітлити окремі аспекти взаємовідносин між церковною корпорацією та імперсько-патріотичними організаціями навколо «єврейської загрози».

Методи. Історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний.

Результати. Показано еволюцію ставлення катеринославської церковної спільноти, що її репрезентовано єпархіальними виданням, до антисемітської політики: від засудження масового насильства, прихильного ставлення до політичних та мовних свобод, до схвалення погромів та антисемітської пропаганди. Ця еволюція пов'язана з пореволюційною реакцією царизму, що досягла свого апогею в 1912-1913 рр. Церква фактично синхронізувала антисемітські виступи в своїй пресі з процесами урядового антисемітизму.

Висновки. Антисемітська церковна кампанія безпосередньо пов'язана з обслуговуванням виборчої кампанії крайніх правих сил до Державної Думи 1912 року. Разом з тим, взаємини церковних діячів зі світськими чорносотенцями не були безхмарними, позиції не збігалися з багатьох питань, зокрема, місцева церковна спільнота займала більш консервативну позицію щодо проявів релігійного вільнодумства в суспільстві, а чорносотенці звинувачували своїх кліриків-одномумців у проєврейських симпатіях. Тема потребує подальшого дослідження із залученням матеріалів обласних архівів півдня України.

Ключові слова: Катеринославська єпархія, лібералізм, церква, чорносотенці, євреї, антисемітизм.

Як цитувати: Савченко С. В. Ідейно-політичні настрої в Катеринославській єпархії на початку ХХ століття *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2022. Вип. 35. С. 5- 16. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-01>

In cites: Savchenko S.V. (2022). Ideological and political attitudes in Yekterinoslav dioceses at the beginning of the 20th century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (5-16) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-01> (in Ukrainian)

Лібералізація Російської імперії після революції 1905 року, зародження елементів парламентського життя та відносних політичних свобод парадоксальним чином збіглися з інтенсифікацією системного державного антисемітизму, носіями і провідниками якого стали підтримувані урядом та особисто імператором так звані чорносотенні організації. Складником

©Савченко С. В., 2022

цього процесу в імперії були центральні та регіональні структури Православної церкви, яка, на відміну від старообрядців та сектантів, не отримала на хвилі революції жодних ознак усамостійнення свого внутрішнього життя. Фактично, церква лишалася в імперії єдиною конфесією, яку можна назвати привілейованою, але в той самий час цілковито безправною. До самого 1917 року влада так і не наважилася звільнити її з-під свого дріб'язкового контролю, компенсуючи неволю збільшенням бюджетного фінансування. За словами В. Рожкова, імператор побоювався пробудження в церкві «соборного і незалежного духу» [30, с. 10].

Православна духовна корпорація, як вагомий складник ідеологічного апарату держави, була залучена до реалізації політики антисемітизму. Тут йдеться не про прямий примус вступати до лав чорносотенців (хоч катеринославські ієрархи були почесними головами «Союза русского народа»), а радше про наполегливе заохочення до співучасті в ідейній легітимації антисемітської кампанії.

Тема про ідейно-політичну еволюцію та антисемітизм катеринославського духовенства на початку ХХ століття практично не має історіографії. Річ у тім, що дореволюційні джерела з історії Катеринославської єпархії (як і губернії) до нашого часу збереглися лише фрагментарно, фактично, ми маємо справу із випадково вцілілими колекціями документів, яким вдалося пережити тотальне знищення архіву в період Другої світової війни. Тому не дивно, що в сучасній українській історіографії, для якої чорносотенці загалом не є предметом значного інтересу [22], лише поодинокі праці присвячено їх діяльності на Волині [35, с. 155-161]. В цьому регіоні вона була широкою і добре задокументованою, і, що найголовніше, першоджерела дійшли до нас у непоганому стані. Утім стосункам церкви з імперськими патріотами увага практично не приділяється навіть на матеріалах цього регіону.

Схоже, що історики просто не бачать в цьому сенсу, бо висновки їм відомі наперед: «Цезарепапізм, як і похідна від нього безумовна підтримка православною церквою внутрішньої політики держави», «деградація панівної церковної інституції імперії й поглиблення її розколу з народом», «основну ідеологічну підтримку чорносотенцям забезпечувало чернецтво», «у процесі протидії робітничо-селянському руху та захисту монархії реакційні кола духовенства Російської православної церкви виявилися причетними до застосування широкого спектра силових засобів – від політичних провокацій до масового терору на національному ґрунті» [19, с. 26-34]. Однак, навіть Г. Надтока, студію якого ми щойно цитували, не міг не зауважити низку фактів неприхильного сприйняття духовною корпорацією як російського імперського націоналізму, так і діяльності чільних представників цієї ідеології. Тож на локально-емпіричному рівні проблема є набагато складнішою, ніж здається.

Метою даної статті є спроба, в міру об'єктивних можливостей, що зумовлені станом джерельної бази (зокрема, збереженим фондом документів Дніпропетровського обласного державного архіву), торкнутися окремих моментів ідейно-політичної еволюції катеринославського духовенства у міжреволюційний період.

Напередодні революційного вибуху 1905 року головний рупор Катеринославської єпархії дотримувався лояльних до монархії та консервативних позицій. Важливою темою було викриття інтелігентських помилок, починаючи від соціалізму і закінчуючи атеїзмом, матеріалізмом та скептицизмом. Їдкі глузування над «передовими людьми» служили своєрідною помстою за зображення духовенства та їхнього побуту вкрай непривабливими фарбами в прогресивній пресі. Інтелігенції закидалася поверховість, нездатність формулювати важливі життєві питання, самозамилування, месіанізм, пафосна героїзація смерті «за народ». Не забували місцеві церковні публіцисти й про те, щоб вчити свою паству коритися владі. «Слово Боже ясно і безперечно вчить про Божественне походження та встановлення влади земної – влади царської» [34, с. 425, 432]. Віра в царя і віра в Бога фактично ототожнювалися. Утім настрої катеринославського духовенства не був постійним та однорідним. Все залежало від балансу сил у політиці, міри репресивності режиму, особистої позиції архієрея, його здатності контролювати своїх підопічних.

Ліберальні марення 1905 року

У розпал революції консервативна стилістика єпархіальної публіцистики різко «лівішає», що почасти було пов'язано з відставкою К. П. Победоносцева. Відомості не хотіли навіть згадувати ім'я ненависного обер-прокурора Святійшого Синоду, іронічно називаючи його «відомим церковно-державним діячем». Його боялися і ненавиділи. Коли він пішов у відставку, лишилася лише ненависть. Особливо травматичним і принизливим досвідом правління Победоносцева для кліру було посилення бюрократичного контролю за «благодійністю» дружин священників. З цього зовсім не випливає, ніби катеринославське духовенство підтримувало революцію [17]. Революціонери, як і раніше, порівнювалися з дияволом, який «шукає кого поглинути». Тим не менш, пастирі скористалися ослабленням уряду, щоб уголос покритикувати синодальний устрій і самодержавну владу за гноблення церковної свободи. Духовний стан підхопила хвиля усвідомлення своєї упослідженості в державно-церковній симфонії, відчуття несвободи свого становища, браку керівних повноважень, хоча при цьому зазвичай принципово заперечувалося право свободи для сектантів [12, с. 317-318].

Церковну «фронду» в єпархії засигналізував передрук статті відомого церковного історика ліберального спрямування В. Завитневича «Про відновлення соборності в Руській Церкві». В ній засуджувалося релігійне насильство, стверджувалося, що церква «по можливості повинна триматися осторонь держави», а «проникнення в Церкву державних чинників є смертю для Церкви». Фактично, у «смуті» 1905 року було звинувачено не «бунтівників», а саму владу, що надмірно придушувала «області особистого і громадського». У критиці церковних порядків автор закидав пастирям байдужість до своєї пастви та формалізм у виконанні священницьких обов'язків: «Можна бути еретиком та атеїстом, і водночас "зразковим членом Церкви"». Зрештою, у старообрядництві Завитневич знайшов більше ознак основ соборності та «вірності духу Вселенської Церкви», ніж в офіційній церкві [13, с. 713-723]. Всім читачам було зрозуміло, що головним об'єктом критики був імператор, навіть якщо його ім'я не називалося. Навіть єпископ Симеон у своїх зверненнях до парафіян та кліру використав крамольну метафору «визвольний рух», говорив про те, що настав час «підбити підсумки старого режиму церковного життя» [15, с. 879] і мріяв про той час, коли «засяють нові щасливі дні» [24, с. 849-855].

Політичні симпатії кліриків схилялися до поміркованих ліберальних сил. ЕЕВ переконували паству підтримувати октябристів. Автор публікації «Катеринославська народна партія 17 жовтня» закликав пастирів звернути увагу на цю партію та їх програму, а також ознайомити з нею народ. На його думку, духовенство не може не співчувати таким пунктам програми як рівність усіх перед законом, відсутність станових, національних та віросповідних обмежень, а також цензури, «повна свобода всіх мов та діалектів у суспільному житті», право кожного здобувати початкову освіту своєю рідною мовою, свобода університетів, виїзду за кордон та ін. Під «свободою діалектів», перш за все, малося на увазі вільне використання української мови. Програму підтримали такі відомі у місті люди як М.В. Родзянко, К. Д. фон Гесберг, Д.І. Яворницький, І. В. Способний, свящ. Н. Рубанистий та ін.

«Полівішання» курсу Катеринославської єпархії у розпал революції позначилося й на демонстрації прихильності до українського питання. У своїй масі катеринославське духовенство, включаючи правлячих архієреїв, ставилося до української мови та її часткового «воцерковлення» прихильно. У зв'язку з цим варто звернути увагу на «Відкритого листа» о. С. Капіноса іншому священнику – о. М. Боголюбову. Автор писав про те, що це питання «не з учорашнього дня хвилює найкращу частину малоросійського духовенства та благодійну більшість української інтелігенції» [14, с. 812-820]. На його думку, ідею видати Євангеліє українською мовою підтримує більшість кліриків в Україні. «Російський переклад все-таки російський, не рідний малоросові». Він процитував звіт преосв. Амвросія, вікарія Волинської єпархії, який зазначив, що проповіді українською мовою подобалися місцевому населенню. Для Капіноса українська мова – «найкраща з усіх слов'янських мов», і сумнівів у тому, що український народ заслужив Слова Божого рідною мовою, бути не може, адже навіть колишні

язичницькі народи Сибіру, Уралу та Камчатки користуються цим правом уже багато років [14, с. 819-820]. Капиноса підтримав інший клірик єпархії – о. Віктор Чернявський, який заявив про те, що українською говорить «вся Україна, Волинь, Поділля, закордонна Галичина», тому українське Євангеліє цілком природно має з'явитися на світ. Крім того, він зауважив, що всі катеринославські священники, спілкуючись офіційно російською, у розмовах із селянами завжди переходять на українську. Саме життя змушує говорити про українізацію Церкви [36, с. 834-837.]

Більше ніколи, аж до березня 1917 року, катеринославська духовна корпорація не дозволяла собі подібного вільнодумства. Пастирі та паства Катеринославщини поволі звикали до українського питання як актуального порядку денного, який набрав ваги в передреволюційному суспільстві.

В тенетах «єврейської змови»: церковний антисемітизм

Для пастирів та пересічних парафіян перший значний погром в Катеринославі влітку 1883 року був приголомшливою подією, яка назавжди збурила спокійне, сонне провінційне життя. Загинуло 15 осіб, завдано збитків на суму понад 600 тис. рублів, було затримано 652 погромники, було пограбовано понад 350 квартир та знищено одну синагогу [5]. Тодішній ректор Катеринославської духовної семінарії прот. Михайло Разногорський у своєму зверненні назвав те, що відбулося, «ганебним злочином»: «Немирні люди, які зробили велике громадське лихо, співгромадяни і прибульці, нехай не думають, що вони зробили законну і угодну Богові справу кривдою євреїв. З усього видно, що злі люди, які давно покинули Господа і Господом покинуті, нав'яли простим серцям, що грабувати і кривдити, особливо іновірних, не гріх. Боляче, соромно, що ворог роду людського посміявся над простодушними нашими братами» [29, с. 278-281].

Як і духовенство в цілому, отець Михайло ще не розумів (це впливає з намагань дати моральну оцінку події), що місто та губернія втягувалися у вир нової епохи націоналізму. В межах її логіки традиційні критерії розрізнення добра та зла не працювали, а моральні оцінки були позбавлені абсолютного виміру, вміщуючись у рамки «готентотської моралі».

Після розгрому революції 1905-1907 рр., коли поразка бунтівників стала очевидною і в губернії почалися судові процеси, єпархіальні відомості різко змінили риторичку. Антисемітизм став нормою мислення та самоідентифікації духовних осіб. Ліберальних духовних публіцистів та українофілів було витиснуто з видання, їх змінили не просто консерватори та монархісти, а пастирі, для яких першочерговим завданням всього життя і служіння була боротьба з євреями. Вони почали писати про брехню парламентаризму, який «прогнів підкупом», про демократію як інструмент «всесвітнього панування євреїв над усіма народами», про те, що «ідея самодержавства у свідомості руського народу є не лише державною ідеєю, а й глибоко релігійною, що перебуває у природному непорушному зв'язку з ідеєю православ'я» [1, с. 31, 33]. Демократія оцінювалася як «дитяча іграшка політиканів», оскільки «будь-який єврей» може купити «владу натовпу» [1, с. 35]. Революційні події 1905-1907 рр. вважалися інспірованими «шкідливими» євреями та проплаченими «єврейським золотом».

Антисемітська істерія в духовній публіцистиці була освячена авторитетом відомого о. Іоанна Сергієва (Кронштадтського). Спочатку він в різких висловлюваннях засудив «скверноубивць», що нищили євреїв під час сумнозвісних кривавих подій у Кишиневі 1903 року. Але після спілкування із «союзниками» радикально змінив свою оцінку, інтерпретуючи погроми як наслідок колективної провини євреїв. «З наступних (за першими) газетних звісток про кишинівський погром я достовірно переконався, що євреї самі були причиною того буйства, каліцтв, які ознаменували 6-е та 7-е числа квітня... Тепер я переконаний із листів очевидців, що не можна звинувачувати одних християн, спровокованих на заворушення євреями, і що в погромі винні переважно самі євреї» [25]. Прихильно зреагував на насильство імператор Микола II. «Нахабство соціалістів та революціонерів вивело народ з рівноваги, а беручи до уваги, що дев'ять десятих з них були євреями, вся лють була вихлюпнута на них, і тому відбулися погроми одночасно по всіх містах Росії та Сибіру» [2].

У тому ж дусі та стилі висловлювалися духовні публіцисти Катеринославської єпархії, голоси яких майже до початку світової війни лунали в церковній періодиці найголосніше. Священник Сергій Шалкінський називав євреїв «жадібними паразитами», що «присмокталися» до Росії, «щоб висмоктати кров із усієї її спадщини та всі скарби її підземних надр». Все це випливало з «расового характеру» євреїв, які «ворогами нашими були, є і будуть» [37, с. 184-193]. Відомостями пропагувалася теза, що руські люди «заснували свою велику Державу не для євреїв або інших народностей, а для себе», тому для її захисту вони повинні згуртуватися навколо самодержця і увірувати в «союз Престолу та Вівтаря». Ні про які рівні права народів Росії мови бути не може, розраховувати на це може лише божевільний [1, с. 36]. Євреї ніколи «не отримають жаданої для них рівноправності з господарями Руської землі» [37, с. 184, 191, 192]. На думку кафедрального протоієрея о. Дмитра Страховського, революційні задуми та ідеї – це «явне ідопоклонство, явне зречення Бога Живого» [32, с. 593-595]. Євреї та «руські зрадники опанували майже всі руські журнали і газети», прагнуть звільнити «руських людей і від національності (патріотизму), і від віри, і від моральності, і від Царя, і від Бога», замінивши все це Установчими Зборами [16, с. 668-669]. «Серце Цареве» від цього неподобства невимовно страждає [32, с. 593-595]. Церковні публіцисти нарікали, що Святійший Синод не реагує на зло і, очевидно, не має наміру «рятувати руський народ» [16, с. 669]. Злодійським мріям лібералів і революціонерів вони протиставляли ідеал Святої Русі, який «здавна славився своєю побожністю, благочестям і відданістю Царю» [38, с. 618].

Нагадаємо, що подібна риторика різко контрастувала із засудженням тими самими єпархіальними відомостями першого єврейського погрому в Катеринославі в 1883 році. Але масована патріотична пропаганда зробила свою справу: християнська оцінка була витіснена расистською ксенофобією.

Вищої точки «церковний антисемітизм» в єпархії досяг в 1912 р. Лунали заклики до продовження єврейських погромів. У першому номері ЕЕВ за 1912 рік один преосвященний єпископ запевняв свою паству, що питання про політичну рівноправність євреїв – це «смердючий налив на здоровому тілі Руського народу», євреї – це «комар», який «обліплює тіло руського мужика»; «євреї усіх ненавидить і його всі ненавидять», євреї – провокатор, продавець і покупець краденого, він «знайшов на свою голову вічне прокляття», він «експлуататор», «хижак», що «п'є чужу кров як п'явка». Паства мусила засвоїти, що юдофобія – річ цілком природна, ненависть до єврея – істинно християнське почуття, «жадібність до золота тече в крові іудея», «юдей ненависний тому, що сам себе зробив ненависним», а Талмуд, яким «живе і дихає зла маса єврейства» – пронизаний ненавистю до людства. Євреї небезпечні, бо «майбутнє рабство капіталу буде рабством єврейського капіталу», євреї «опанує всю внутрішню і зовнішню політику країни», євреї «злий геній християнських народів», а боротися з цим генієм необхідно не лише «культурними засобами» [1, с. 36-41]. Порівнюючи благочестя «великоросів» і «південно-росів», священник І. Трієдин висловив переконання в тому, що на півдні Росії набагато менше православних храмів тому, що тут занадто багато «інородців, що понаїхали» («німців, поляків і особливо євреїв»), які не дають руському народові «вільно дихати», позбавляють його культурної ініціативи та свободи. Коли приїжджаєш до Катеринослава, «одразу звертаєш увагу на його зовсім не руську фізіономію..., скоріше це німецьке чи польське, чи скоріше єврейське місто». «Відчуваєш, що приїхав достеменно на чужину. Тут кількість синагог значно перевищує кількість православних храмів» [33, с. 752-760]. Політичні висновки напрошувалися самі собою: часи погромів потрібно повертати, євреї з міста мають зникнути.

«Справа Бейліса», що розглядалася в суді у Києві восени 1913 року, зазвичай сприймається як одна з найганебніших сторінок історії пізньої імперії, свідчення занепаду, варварства та свавілля. Утім ситуацію варто сприймати в контексті антисемітської параної того часу, що охопила всю Європу. Менделя Бейліса, попри тривалу тяганину і фальшування доказів слідством, суд присяжних виправдав, тоді як першим вироком для Альфреда Дрейфуса у Франції було довічне ув'язнення, а Леопольда Хілснера в аналогічній справі про єврейське ритуальне убивство в Богемії (з такими ж сумнівними обставинами), було засуджено до смертної кари (її замінено згодом на довічне ув'язнення).

Як добре відомо, у Києві, навіть під тиском місцевих чорносотенців і «охранки», православні експерти відмовилися давати висновок про схильність євреїв до ритуальних убивств. Тож не дивно, що на «справу Бейліса» катеринославська духовна преса, про всяк випадок, вирішила взагалі ніяк не реагувати: в 1913 році ЕЕВ про євреїв майже не згадують. Це промовляє на користь гіпотези, що церковний антисемітизм мав прагматичний передвиборний характер і був розрахований на конкретний тип виборця. У єпархіальному виданні друкувалися тексти представників «Союза русского народа» (СРН) та «Всероссийского национального союза» (ВНС) із пропагандою чорносотенного націоналізму [7, с. 653-659]. Він підносився як «живильне джерело, здатне оздоровити нашу Батьківщину» [7, с. 664]. Катеринославська єпархіальна влада в 1912 році напередодні виборів у IV Державну Думу відкрито агітувала за СРН і особливо за ВНС: «Національна ідея має бути покладена в основу політичної програми духовенства. Головним виразником цього почуття нині є Всеросійський національний союз», його програма має бути прийнята духовенством «безперечно» [11, с. 862, 864]. «Наш обов'язок, – писали єпархіальні відомості, – підтримати місцеву газету "Русскую Правду" одностаійною підпискою та співпрацею» [26, с. 887].

На знак подяки за подібні пастирські напучування та агітацію чорносотенці публікували у своїй газеті доброзичливу інформацію про церковне життя [9, с. 3; 21, с. 2], здавали в безкоштовне користування місійників приміщення Народного Дому, що їм належав, брали на себе всі фінансові витрати з організації місіонерських співбесід із заблудлими. У відповідь отримували теплі згадки про себе в єпархіальних виданнях, патріотичні проповіді в усному та друкованому вигляді [27, с. 669-670], статті про ворожість християнства та соціалізму, що виглядало як передвиборча агітація за РНС, працевлаштування в єпархіальних структурах [3, с. 481-486], а також ігнорування в церковній періодиці тем і сюжетів, які могли би дискредитувати «союзників». Важливим у зв'язку з цим є не лише проповідь антисемітизму, а й ігнорування фактів погромів та патріотично мотивованого насильства на сторінках місцевої церковної преси. Навіть у номерах відносно «ліберального» періоду функціонування ЕЕВ (в 1905 році) не знаходимо жодного натяку на осуд расово мотивованого насильства проти євреїв на вулицях Катеринослава, якщо не брати до уваги абстрактних закликів єпископа Симеона до умиротворення та спокою у державі.

Як приклад замовчування незручних сторінок діяльності чорносотенців можна навести історію з убивством у Катеринославі О. Л. Караваєва – депутата Державної Думи. Його вчинили активісти місцевого відділення СРН разом з агентурою «охранки», питання тримав на особистому контролі сумнозвісний чорносотенний лідер О. І. Дубровін. Лікар Караваєв, який своєю роботою і промовами дошкуляв монархістам, був смертельно поранений у своєму кабінеті 4 березня 1908 року під час прийому хворих. Одним з «пацієнтів» і був убивця [39, ф. 465, оп. 1, спр. 5, 225 арк.; спр. 6, 147 арк.] Злочин розслідувався мляво і неохоче, місцева влада за вказівками зі столичних кабінетів була вимушена покривати убивць, тривалий час заборонялися навіть згадки про жертву [39, ф. 11, оп. 1, спр. 1070, арк. 115], а убивць було покарано вже після революції 1917 року радянським трибуналом.

Катеринославська духовна корпорація на чолі з єпископом Симеоном відреагувала на цю гучну і безпрецедентну подію повною мовчанкою. Не помітити злочин було неможливо, про це писала вся світська преса – як місцева, так і столична. Мовчання єпархіальної влади пояснюється не лише її співучастю в політичних та партійних інтригах, а й, значною мірою, корпоративною байдужістю до того, що відбувалося за рамками храму, парафії та духовної корпорації.

Втім, прямої кореляції між антисемітською пропагандою на сторінках катеринославської церковної преси та погромами, що охопили губернію в 1905 році, не було. Статті про «всесвітню змову» євреїв почали з'являтися вже після того, як основна хвиля погромів пройшла, а придушення революції та «поправішання» державного курсу стало очевидним. Публікації про євреїв сигналізували про лояльність місцевого духовенства до влади, яка перемогла у «усобиці». Також їх можна розцінювати як спробу загладити провину за антисинадальний і, власне, антимонархічний бунт 1905 року.

Антисемітизм православного духовенства відрізнявся від світського чорносотенного антисемітизму акцентуванням не стільки на вроджених расових, скільки на релігійних чинниках. Церковна влада дуже позитивно оцінювала процес звернення юдеїв до православ'я, звітуючи про свої успіхи в єпархіальному виданні. Більше того, охоче приймала допомогу у наверненні юдеїв від протестантських місіонерів. 19 серпня 1911 року в Катеринославі член «Єврейсько-християнського свідчення про Христа Ізраїлю» англіканський місіонер доктор Ландсман прочитав лекцію «Христос і євреї». Проповідник користувався особистою протекцією архієпископа Волинського Антонія, одного з лідерів чорносотенного руху в Україні, а обер-прокурор Святійшого Синоду В. Саблер просив губернаторів усіляко сприяти Ландсману, який «бажає попрацювати заради проповіді євреям Христа Спасителя» [39, ф.11, оп.1., спр. 1181, арк. 307-309]. Навернений у православ'я юдей ставав повністю «своїм» для церкви, але не для чорносотенців, які не сприймали «вихрестів» з расових міркувань.

Після придушення революції катеринославські чорносотенці стали офіційними виразниками політики антисемітизму. В лавах чорносотенців опинилося чимало священнослужителів єпархії, включаючи архипастиря, який був почесним головою СРН. Голова СРН Олександр Дубровін відвідував Катеринославі і особисто контролював утворення місцевого осередку своєї партії [22, с. 39]. Всього на Катеринославщині відкрилося 13 відділень СРН, куди входило більше 17 тисяч членів. Інші імперсько-патріотичні організації в губернії були малочисельними і не відігравали істотної ролі в суспільному житті.

Відносини катеринославського духовенства з чорносотенними організаціями важко реконструювати через втрати архівних джерел. Очевидно лише, що вони, всупереч стереотипним уявленням, не були ідилічними. Благочестя провінційних чорносотенців було формальним, показним, їхнє розуміння православ'я не виходило за рамки показового виконання ритуалів. «Кожен член відділення зобов'язаний прагнути по можливості в дні богослужіння бути в церкві на молитві», – стверджувалося в інструкції для членів СРН одного із сільських відділень у Катеринославській губернії [39, ф. 11, оп. 1, спр. 1238, арк. 72]. Релігійно-догматичні питання їх мало цікавили.

Участь багатьох священнослужителів у монархічних організаціях не була гарантією взаєморозуміння. Було очевидно, що чорносотенці потребували допомоги церкви більше, ніж церква сприяння чорносотенців. Відносини між катеринославськими священниками і чорносотенцями були затьмарені ще з 1905-1906 рр., коли останні тільки заявили про себе та свої цілі, а перші не виявили до них жодного співчуття, оскільки перебували на «ліберальній хвилі».

1907 року в ЕЕВ вийшла замітка авторитетного священника о. Миколи Боголюбова, у якій дуже різко охарактеризовано лідера СРН О. І. Дубровіна [4, с. 27]. Боголюбов захищав від його нападів Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського). «Союзник» закидав митрополитові політичну крамолу, непатріотизм, симпатії до лібералів тощо [10]. Найбільше Дубровіна обурило заява митрополита про його політичний нейтралітет та звинувачення чорносотенців у тероризмі. «Правим Вашим партіям я не співчуюю і вважаю Вас терористами», – висловився преосв. Антоній [10, с. 5]. Зрозуміло, що Дубровін у словах не стримувався, чим налаштував проти себе духовенство. Микола Боголюбов назвав листа Дубровіна «брудним вчинком», а його автора злісним наклепником, що безпідставно «вважає себе вождем православного руського народу» [4, с. 27]. «Русская Правда», куди спочатку безуспішно відправляв свою замітку Боголюбов, згадана як газета, що не варта уваги порядних людей: «Рекламуючи свою газету серед духовенства єпархії, редакція цієї газети пропонувала духовенству бути не тільки її передплатником, а й співробітником», ми не можемо співпрацювати з тими, хто «обливає помями єпископів Руської Церкви» та «співчуває дубровинській писанині» [4, с. 27].

Подібна полеміка продовжувалася й надалі. 1909 року в ЕЕВ вийшла стаття «Ставлення "Русской Правды" до православ'я та духовенства» [23, с. 14-17]. Приводом для сварки церковного видання з катеринославськими «союзниками» стала позиція останніх щодо анафеми на адресу Л. М. Толстого. Автор звинуватив «Русскую Правду» у захисті

великосвітського еретика, а та, у свою чергу, заявила: «Нашому духовенству краще було би відхрестися від свого озлоблення та нетерпимості стосовно іновірців». За словами священника М. Правдолюбова, чорносотенці не розуміються на догматиці, не усвідомлюють, що Толстой заперечував божественність Христа, «виявляють явне нерозуміння православ'я, толстовства, а точніше – того й іншого». Вони удають із себе друзів церкви, пишуть статті із засудженням духовенства, «б'ють у хворі місця» церковного життя, звинувачують кліриків у пияцтві, а їхніх дітей – у революційності. «Русская Правда» стосовно священнослужителів «упереджена і зла», а «союзники» – люди, які нічого не розуміють у першому пункті свого ж гасла «Православ'я, Самодержавство, Народність» [23, с. 14, 15, 17]. Зрештою, батюшка дійшов до прямих погроз: «Таким є результат впевненості газети, нібито вона стоїть за православ'я. Цим, однак, сумний наслідок фактичної безпрограмотності "Руської Правди" не обмежується. Оскільки газета більше поширена серед селян, то духовенству, з метою самозахисту, доводиться у розмовах із селянами критикувати газету, підривати і без того хиткий авторитет і значення, губити мимоволі ту справу, якій вона служить. Чи того прагнула і прагне газета?» [23, с. 17].

«Русская Правда» відповіла статтею редактора газети Чеботарьова «Шкідлива нетерпимість», в якій автор виступив на захист газети. Вона, за його словами, «не ставила своїм завданням спеціальний захист православ'я», незважаючи на відоме гасло. На думку «союзника», Толстой визнає вчення Христа: «У Толстого ніколи не було особливо різкого, яскраво вираженого невизнання Божественності Христа» [28, с. 93-98].

Такі слова, що заперечували справедливість синодального відлучення Толстого, викликали вкрай емоційну реакцію єпархіального видання. Редакція відповіла заміткою «Плутанина в мізках – перша і найголовніша причина революції» [28, с. 93-98]. Чеботарьов названий «самозакоханим» типом, який живе за кошти октябристів (були тонкі натяки і на всюдисущих євреїв), провокатором революційних настроїв у суспільстві, релігійним невігласом, що «підриває православ'я через божків-ідолів сучасного натовпу». Одним словом, патріоти, що видають «Русскую Правду», не мали уявлення про «церковну самосвідомість» [28, с. 95-98]. Простіше кажучи, вони підозрювалися у грі на користь тих, з ким боролися, а єпархіальна влада виявлялася, таким чином, «правішою» за своїх «правих» друзів.

Катеринославські «союзники» також не були задоволені місцевим православним «відомством». Варто пригадати багаторічне переслідування чорносотенцями о. Помпея Гонтаревського за те, що він переховував єврейські родини від погромників в 1905 році, чим заслужив серед євреїв повагу і авторитет, а також співчував революціонерам і служив за загиблими бунтівниками панахиду. Священника настільки зацькували, що за нього був змушений заступитися Департамент поліції [39, ф. 11, оп. 1, спр. 1070, арк. 85-103]. Діставалося і єпархіальній владі. Імперські патріоти звинуватили її у співчутті євреям на тій підставі, що єпархіальні відомості виходили у світ в єврейській друкарні. «Чому духовне відомство, обираючи виконавця друкарських робіт, допускає до участі в цьому євреїв?» [18, с. 3]. Симпатії були тут ні до чого: видавнича сфера в Катеринославі перебувала майже повністю в руках єврейських підприємців і пошуки «істинно-руського» видавця могли закінчитися нічим. Катеринославська духовна влада, незважаючи на почесне головування єпископа Агапіта в СРН, користувалася послугами єврейського видавництва аж до 1917 року.

Зауважимо, що чорносотенці самі не були цілком послідовними у своєму антисемітизмі, особливо коли справа стосувалася живих грошей. Критикуючи єпархію за брак патріотичних принципів, «Русская Правда» на першій сторінці кожного свого номера друкувала рекламу єврейських підприємців, лікарів, аптекарів та ремісників [31], а на другій сторінці, спокутуючи провину за виявлену слабкість, нагадувала про те, що «головна турбота про руський народ повинна полягати в захисті його від іноземницького засилля» [20, с. 2].

Крім «симпатії до євреїв», чорносотенці критикували духовенство за пияцтво, політичну пасивність, слабкий патріотизм, «лівизну», неправильне виховання дітей тощо. Втім непорозуміння та сварки між катеринославським відділенням СРН (П. Старицький, В. Образцов, П. Маак, П. Булацель та ін.) та єпархіальною владою істотним чином не вплинули на партнерські відносини між ними. Обставини міжреволюційного часу підштовхували їх одне

до одного. Інших союзників церква по суті й не мала, а чорносотенці не могли відмовитися від своєї демонстративної православності, використовуючи її у виборчих кампаніях. У їхній політичній рекламі звучала думка про те, що тільки голосування за «національно налаштованих кандидатів» є богоугодною справою, а голосуючі автоматично опиняються під захистом благодаті – «під покровом пануючої Церкви Православної» [6, с. 2].

Отже, серед духовенства траплялися як захисники єврейства, як наприклад о. Помпей Гонтаревський, що ризикував життям, рятуючи євреїв, так і запеклі противники кшталту о. Дмитрія Страховського, для якого слова «єврей» та «паразит» були синонімами. І перші, і другі могли висловлювати свою точку зору, однак, назагал, катеринославська церковна корпорація реагувала на єврейську тему пасивно. Те, що ми назвали, можливо невдало, церковним антисемітизмом, було ситуативно-приспосованською позицією, яка не мала ознак самостійності, а була цілковито залежною від антиєврейської істерики в урядових кабінетах. «Екатеринославские епархиальные ведомости» використовувалися найбільш впливовою священицькою «партією» на тому чи іншому етапі розвитку політичної ситуації. Під час політичного затишся голоси священників-антисемітів публічно лунали лише зрідка. Попри те, що одностайної підтримки позицій «правих» серед духовної корпорації не спостерігалося, Катеринославська єпархія давала можливість використовувати свій управлінський апарат, пресу, парафіяльні структури та авторитет для проведення виборчих кампаній імперськими антисемітськими партіями. Такими були реалії політичної неволі. Забігаючи наперед, зауважимо, що це різко контрастуватиме з революційною та антимонархічною позицією духовенства єпархії в березні 1917 року.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Архипастырское слово в далекой Сибири. Речь Преосвященного Мефодия, епископа Забайкальского и Нерчинского к епархиальному съезду духовенства и мирян. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №1. С. 19–46.
2. Бердников Л. Николай II и евреи. *Заметки по еврейской истории*. 2022. №5-7 (238). URL: https://z.berkovich-zametki.com/y2022/nomer5_7/berdnikov/
3. Беседы миссионерские в Народом Доме Союза Русского Народа в гор. Екатеринославе. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1913. № 16. С. 481–486.
4. Боголюбов Н., свящ. Письмо в редакцию. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. №1–2. С. 27.
5. Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. *Альманах «Еврейская старина»*. 2015. №2 (85). URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php>
6. Воззвание к русским мещанам. *Русская Правда*. 13 сентября 1912.
7. Вступительное слово Председателя «Всероссийского национального союза» Петра Николаевича Балашева на первом Собрании представителей «Всероссийского национального союза». *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №13. С. 653–659.
8. Деятельность Всероссийского национального союза в 1911 г. и причины его зарождения. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №13. С. 659–664.
9. Деятельность миссии по борьбе с сектантством. *Русская Правда*. 11 марта 1914.
10. Дубровин А. И. Открытое письмо председателя Главного совета Союза русского народа А. И. Дубровина митрополиту С.-Петербургскому Антонию, первенствующему члену Св. Синода. СПб., 1907. 30 с.
11. Духовенству перед выборами в Государственную Думу. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №20. С. 857–864.
12. Духовное единение пастыря с паствою как главнейшее необходимое условие пастырского авторитета в настоящее время. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №14. С. 317–318.

13. Завитневич В. О восстановлении соборности в Русской Церкви. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №25. С. 713–723.
14. К сведению духовенства Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №33–34. С. 879
15. Капинос С., священник. Открытое письмо о Николае Боголюбове. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №28. С. 812–820.
16. Куденков П. А. Об издании листовок для народа. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. № 30. С. 668–669.
17. Мошненко А. В. К вопросу о политической ориентации российского православного духовенства в 1905–1907 гг. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. СПб., 2015. Вып. 2 (63). С. 42–52.
18. Н.А. Почему? *Русская Правда*. 15 февраля 1914 г.
19. Надтока Г. Участь Російської православної церкви в діяльності чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2017. № 1 (4). С. 26–34.
20. Нео-націоналізм. *Русская Правда*. 8 ноября 1912.
21. О патриаршестве. *Русская Правда*. 27 июля 1912.
22. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) К., 2000. 167 с.
23. Отношение «Русской Правды» к православию и духовенству. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1909. № 1. С. 14–17.
24. Пастырское послание ко всем православным христианам Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. №31–32. С. 849–855.
25. Письма к возлюбленным братьям, кишиневским христианам. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Joann_Kronshtadtskij/pisma-raznyh-let-1902-1908-tom-2/#note176_return
26. Покровский И., священник. Что выписывать. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1913. № 32. С. 876–887.
27. Поучение, сказанное при закладке здания Союза Русского Народа 8 сентября сего года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1909. №27. С. 669–670.
28. Путаница в мозгах первая и самая главная причина революции (Ответ редактору «Русской Правды» г. Чеботарева). *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1909. №4. С. 93–98.
29. Разногорский М., прот. Слово, произнесенное в Екатеринославском кафедральном соборе 23 июля – в 7 неделю по Пятидесятнице, по случаю происшедших в городе беспорядков. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1883. № 15. С. 278–281.
30. Рожков В., прот. Церковные вопросы в Государственной Думе. М., 2004. 561 с.
31. *Русская Правда*. 15 июля 1912; 2 июля 1912; 12 сентября 1912.
32. Страховский Д., священник. Поучение в день Тезоименитства Его Императорского Высочества, Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. № 27. С. 593–595.
33. Триодин И. Большой пробел. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №16. С. 752–760.
34. Цариненко И., священник. Беседа о повиновении властям. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1904. № 14. С. 425–433.
35. Цецик Я. П. Відображення діяльності чорносотенців на Волині на початку ХХ століття у документах Державного архіву Рівненської області. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. 2016. Вып. 15. С. 155–161.
36. Чернявский В., священник. По вопросу об издании Святого Евангелия на малорусском языке. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1905. № 29–30. С. 834–837.
37. Шалкинский С., священник. От кого началась и на чьи деньги велась русская революция? (Письмо крестьянину). *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. № 4. С. 184–193.
38. Щербина П., священник. Речь, произнесенная в Соборной Харлампиевской Церкви г. Мариуполя 17 октября. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1907. № 28. С. 617–618.
39. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

S. V. SAVCHENKO, Ph.D. (History)

Associate Professor of the Department of Document Studies
and Information Activities

e-mail: serhijs@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

*Institute of Industrial and Business Technologies of the Ukrainian State University of Science and
Technology,*

4, Gagarin, Av., Dnipro, 49600, Ukraine

IDEOLOGICAL AND POLITICAL ATTITUDES IN YEKATERINOSLAV DIOCESES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The purpose. The research intent of the study is to show the specifics of the ideological atmosphere in the Eparchy of Katerynoslav, as well as to highlight certain aspects of the relationship between the church corporation of the eparchy and imperial-patriotic organizations around the «Jewish threat».

Scientific novelty. The evolution of the attitude of the Katerynoslav church community, represented by the diocesan publication, towards anti-Semitic policy is shown: from condemnation of mass violence, favorable attitude towards political and linguistic freedoms, to approval of pogroms and anti-Semitic propaganda. This evolution is connected with the post-revolutionary reaction of tsarism, which reached its apogee in 1912-1913, the church actually synchronized anti-Semitic speeches in its press with the processes of Governmental anti-Semitism.

Conclusions. The anti-Semitic church campaign is directly related to serving the election campaign of extreme right-wing forces to the State Duma in 1912. At the same time, the relations of church leaders with the secular Black Hundreds («chornosotentsi») were not cloudless, positions did not coincide on many issues, in particular, the local church took a more conservative position regarding the conduct of religious freedom in society, and the Black Hundreds accused their church allies of pro-Jewish sympathies. The topic needs further research with the involvement of materials from the regional archives of southern Ukraine.

Key words: Eparchy of Ekaterinoslav, liberalism, Church, Black Hundreds («chornosotentsi»), Jews, anti-Semitism

References

1. Archpastoral word in distant Siberia. Speech of His Grace Methodius, Bishop of Transbaikal and Nerchinsk, to the Diocesan Congress of Clergy and Laity (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1, 19–46. (in Russian)
2. Berdnikov, L. (2022). Nicholas II and the Jews. *Notes on Jewish History*, 5–7 (238). URL: https://z.berkovich-zametki.com/y2022/nomer5_7/berdnikov/ (in Russian)
3. Missionary talks in the People's House of the Union of the Russian People in the Yekaterinoslav (1913). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1913, 16, 481–486. (in Russian)
4. Bogolyubov, N. (1907). Letter to the editor. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1–2, 27. (in Russian)
5. Bystryakov, A. (2015). Chronicle of the life of the Jews of Yekaterinoslav-Dnepropetrovsk. *Almanac «Jewish antiquity»*, 2 (85). URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php> (in Russian)
6. Appeal to the Russian philistines. *Russian Truth*. 13.09.1912. (in Russian)
7. Opening speech by the Chairman of the «All-Russian National Union» Pyotr Nikolaevich Balashev at the first meeting of representatives of the «All-Russian National Union» (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 13, 653–659. (in Russian)
8. The activities of the All-Russian National Union in 1911 and the reasons for its inception (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 13, 659–664. (in Russian)
9. Activities of the mission to combat sectarianism. *Russian Truth*. 11.03.1914. (in Russian)
10. Dubrovin, A. I. (1907). An open letter from the Chairman of the Main Council of the Union of the Russian People A. I. Dubrovin to Metropolitan Anthony of St. Petersburg, a leading member of the Holy Synod. SPb. (in Russian)

11. To the clergy before the elections to the State Duma (1912). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 20, 857–864. (in Russian)
12. Spiritual unity of the pastor with the flock as the main necessary condition for pastoral authority at the present time (1905). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 14, 317–318. (in Russian)
13. Zavitsevich, V. (1905). On the restoration of catholicity in the Russian Church. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 25, 713–723. (in Russian)
14. Kapinos, S. (1905). An open letter to priest Nikolai Bogolyubov. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 28, 812–820. (in Russian)
15. To the attention of the clergy of the Yekaterinoslav diocese (1905). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 33–34, 879–880. (in Russian)
16. Kudenkov, P. A. (1907). On the publication of leaflets for the people. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 30, 668–669. (in Russian)
17. Moshnenko, A. V. (2015). On the question of the political orientation of the Russian Orthodox clergy in 1905–1907. *Bulletin of the Orthodox St. Tikhon Humanitarian University*, 2 (63), 42–52. (in Russian)
18. N.A. Why? *Russian Truth*. 15.02.1914. (in Russian)
19. Nactoka, H. (2017). The participation of the Russian Orthodox Church in the activities of Black Hundred organizations on Ukrainian lands at the beginning of the 20th century. *Kyiv historical studies. Scientific journal*, 1 (4), 26–34. (in Ukrainian)
20. Neo-natsionalizm. *Russian Truth*. 8.11.1912. (in Russian)
21. About the patriarchate. *Russian Truth*. 27.07.1912. (in Russian)
22. Omelyanchuk, I. V. (2000). Black Hundred Movement on the Territory of Ukraine (1904–1914)]. Kyiv (in Russian)
23. The attitude of "Russian Truth" to Orthodoxy and the clergy (1909). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 1, 14–17. (in Russian)
24. Pastoral message to all Orthodox Christians of the Yekaterinoslav diocese (1905). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 31–32, 849–855. (in Russian)
25. Letters to Beloved Brothers, Kishinev Christians. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Kronshtadtskij/pisma-raznyh-let-1902-1908-tom-2/#note176_return (in Russian)
26. Pokrovskiy, I. (1913). What to write out. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*. 32, 876–887. (in Russian)
27. The lesson said at the laying of the building of the Union of the Russian People on September 8 of this year (1909). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 27, 669–670. (in Russian)
28. Confusion in the brain is the first and most important cause of the revolution (Reply to the editor of "Russian Truth", Mr. Chebotarev) (1909). *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 4, 93–98. (in Russian)
29. Raznogorskiy, M. (1883). Word pronounced in the Yekaterinoslav Cathedral on July 23 - the 7th week after Pentecost, on the occasion of the riots that took place in the city. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 15, 278–281. (in Russian)
30. Rozhkov, V. (2004). Church issues in the State Duma. Moscow (in Russian)
31. *Russian Truth*. 15.07.1912; 02.07.1912; 12.09.1912. (in Russian)
32. Strahovskiy, D. (1907). Teaching on the Name Day of His Imperial Highness, Heir to the Tsesarevich and Grand Duke Alexei Nikolaevich. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 27, 593–595. (in Russian)
33. Triodin, I. (1912). Big gap. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 16, 752–760. (in Russian)
34. Tsarinenko, I. (1904). A discourse on obedience to authority. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 14, 425–433. (in Russian)
35. Tsetsyk Y. P. (2016). Reflection of the activities of the Black Hundreds in Volyn at the beginning of the 20th century in the documents of the State Archive of the Rivne Region. *Bulletin of the Mariupol State University. Series: history, political science*, 15, 155–161. (in Ukrainian)
36. Chernyavskiy, V. (1905). On the issue of publishing the Holy Gospel in the Little Russian language. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 29–30, 834–837. (in Russian)
37. Shalkinskiy, S. (1912). From whom did the Russian revolution begin and with whose money was it waged? (Letter to a peasant) *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*, 4, 184–193. (in Russian)
38. Scherbina, P. (1907). Speech delivered in the Cathedral of Kharlampievskaya Church in Mariupol on October 17. *Yekaterinoslav Diocesan Gazette*. 28, 617–618. (in Russian)
39. State Archive of Dnipropetrovsk Region (SADR)